

УДК [329.7(477.74):35.075.2КДБ]“195/198”

Юрій ЗАЙЦЕВ

РУХ ОПОРУ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 1950-х – 1980-ті РОКИ): ОДЕСЬКА ПАРАДИГМА

На основі документів з архівів колишнього Комітету державної безпеки (КДБ), дев'яти інтерв'ю з учасниками опозиційного руху, опублікованих матеріалів та спогадів на прикладі Одещини обґрунтовано тезу про багатоаспектність та велелюдність антирежимної боротьби на Півдні України. Зокрема висвітлено діяльність С. Караванського від Організації українських націоналістів (ОУН) до шістдесятництва, українського хору, підпільної організації “Демократичний союз соціалістів” (ДСС) і спробу створення нелегальної організації “Україна”, функціонування однієї з найбільших бібліотек самвидаву у СРСР, рідкісний випадок переможного страйку робітників, заснування першої правозахисної організації в Україні, таємну працю підпільника з Івано-Франківська, фабрикування проти політичних опонентів кримінальних справ та “лікування” їх у психіатричних в'язницях, а також механізм вербування “сексотів”.

Ключові слова: ОУН, опозиційний рух, підпільна організація, український хор, самвидав, КДБ, арешт, суд, каральна психіатрія, “сексот”.

У різних регіонах України антирежимний рух післясталінського періоду мав свої особливості як за метою (вихід України з СРСР і демократизація суспільства чи удосконалення наявного ладу), засобами її реалізації (створення альтернативної Комуністичній партії Радянського Союзу (КПРС) політичної сили і всенародний референдум чи оновлена федералізація СРСР), складом учасників (національно свідомою інтелігенція і проєвропейськи орієнтована молодь чи адепти неоколоніального стану), ставленням до історичної пам'яті (відданість національній ідеї і використання досвіду державотворення чи колаборація з перефарбованими колонізаторами України) тощо. При цьому самостійницька течія цього руху могла досягнути головної мети лише за підтримки національно свідомих, патріотично налаштованих, критично мислячих громадян. Вони продукували, читали й поширювали самвидав, слухали й переказували друзям зміст закордонних радіовисилань, опиралися агресивному зростанню, відстоювали право народу на збереження національної мови, надбань культури й мистецтва, влаштовували акції протесту під час судових процесів над інакочисними, надсилали в концтабори періодичні видання та книги, матеріально підтримували сім'ї політв'язнів, а головне – докладали зусиль для перетворення України в незалежну, демократичну європейську державу. Через тотальне стеження, підслуховування, культивоване тоталітарним режимом сексотство й стукацтво багато з них потрапляли до кадебістських досьє, ставали об'єктом переслідувань, тиску, звільнень із роботи, відрахування з вишів, КПРС та комсомолу, зазнавали

обшуків, затримань, допитів у КДБ, ув'язнень. Окремі аспекти цього явища маємо намір з'ясувати на прикладі Одещини. Адже в русі Опору комуністичному режиму в 1960–1980 рр. провідну роль відігравали не лише Київ чи Львів, а й Одеса. Автор цих рядків мав нагоду з цього приводу виголосити доповідь на IV Міжнародному конгресі українців, який відбувся в Одесі у серпні 1999 р.¹

Бібліографія цієї теми не переобтяжена науковими публікаціями. Однією з перших про підпільну організацію М. Драгоша “Демократичний союз соціалістів”, активістів опозиційного руху в Одесі Н. Строкату, Л. Тимчука, Д. Найдіса, Р. Пагатник, Г. Голумбієвську, В. Ігрунова, В. Гончарова, В. Барладяну, Г. Михайленко, П. Бутова згадала у книзі “История инакомыслия в СССР”, опублікованій у США в 1984 р., московська дисидентка Л. Алексеева*. У восьмому випуску “Українського вісника” В'ячеслава Чорновола за вересень 1987 р. Ганна Голумбієвська розповіла про діяльність, переслідування та покарання психіатричною в'язницею Ганни Михайленко. 2002 р. у книзі “Історія Одеси” на матеріалах доповіді автора на Конгресі українців був опублікований огляд опозиційного руху 1960–1980-х років. Важливі документи колишнього КДБ містяться в серії книг “Одеський мартиролог”. Низку спогадів та нарисів про одеських правозахисників знаходимо в серійних випусках Одеського меморіалу “Дороги за колючою проволокою”. Про власне життя, арешт й ув'язнення написав книгу спогадів “Мы, которых не было...” Володимир Гридін. Чимало документів, творів, спогадів в'язнів сумління та розповідей про їхню долю друкують у щорічниках одеської організації Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих “Одеська хвиля”, заснованих 2006 р. за ініціативою П. Отченашенка, О. Різників та Д. Шупти. Вагомий внесок у популяризацію Ніни Строкатої, однієї з чільних постатей руху Опору в Одесі, зробив Олекса Різників – талановитий поет і колишній політв'язень – виданням двох книг документів і спогадів про неї (“Промінь з Одеси”, 2000 та “Донька Одеси”, 2005). Одна з “найсвіжіших” наукових публікацій – стаття Олега Бажана “З історії дисидентського руху на Одещині у другій половині 1950-их–1970-і рр.”, опублікована у збірнику “Південь України” 2013 р. Декілька позицій в бібліографії зазначеної тематики належать авторові цієї статті. Йдеться про статті “Я прийшла до вас з неволі” (про Ніну Строкату у збірнику “Донька Одеси”) та “Генеза правозахисного руху в Україні (створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої)”, опубліковану у збірнику наукових статей “Південь України” (2007), книгу інтерв'ю з Олексою Різниковим і документів з його кримінальної справи “Я винен тим, що українець” (2007) та виправлене й доповнене її перевидання в серії “Одеська хвиля”, випуск 6 (2012), такого ж гатунку книгу “Діагноз КГБ: шизофренія” про Ганну Михайленко (2008).

Джерельна база статті, крім названих публікацій, – матеріали архіву Управління Служби безпеки України (СБУ) в Одеській області, дев'ять інтерв'ю автора з учасниками руху Опору на Одещині, енциклопедичні довідники, закордонні випуски “Хроніки захисту прав в СССР”, інтерв'ю Василя Овсієнка з Василем Сірим, матеріали електронних ресурсів, публікації засобів масової інформації тощо.

¹ Див.: Зайцев Ю. Одеса – південна “столиця” опозиційного руху 60–80-х років / Ю. Зайцев // IV Міжнародний конгрес українців. Одеса. 26–29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія. Частина 2: XX століття / [відп. ред. С. Кульчицький, В. Даниленко]. – Одеса; Київ; Львів, 1999. – С. 562–569.

* Бібліографічний опис цієї книги та публікацій інших авторів див. у підрядниках статті.

Стаття передбачає з'ясування особливостей антирежимного руху на Півдні України, зокрема від створення ОУН в окупованій нацистами Одесі до підпільних організацій 1960–1970-х років, функціонування однієї з найбільших бібліотек самвидаву у СРСР, унікальність страйку одеських водіїв, зв'язки підпілля Західної України з інакодумцями Одещини, використання каральної психіатрії в боротьбі з політичною опозицією, деякі факти неpubлічної діяльності спецслужб.

Насамперед потрібно виокремити й аргументувати тезу щодо перманентності та спадковості національно-визвольного руху українського народу, не позбавленого, звичайно, періодів спаду, поразок, депресії, але щоразу відновлюваного із врахуванням реальних суспільно-політичних обставин. Переконливо це виявилось в долі видатного мовознавця, поета, публіциста й перекладача Святослава Караванського. Народжений в Одесі 24 грудня 1920 р., він 1938 р. вступив до Одеського індустріального інституту, а наступного року ще й на заочний відділ Інституту іноземних мов. 1940 р. добровільно пішов до війська. У липні 1941 р. його частина потрапила в оточення. Із проскурівського табору військовополонених німці його звільнили. На початку війни вони так чинили щодо українців, білорусів та прибалтійців, дотримуючись вимог Женевської конвенції 1929 р., яку СРСР підписати відмовився. До вересня 1941 р. було відпущено 800 тис. осіб². У Проскурові С. Караванський деякий час працював учителем німецької мови, а потім перекладачем у редакції газети “Український голос”. На початку 1942 р. повернувся до Одеси. Влітку того ж року в помешканні свого батька познайомився з керівником обласного проводу ОУН Одещини Богданом Яворським*, почав отримувати від нього й поширювати листівки та брошури. Того ж року вступив на історико-філологічний факультет Одеського університету. У жовтні став членом ОУН й одержав псевдо “Бальзак”. Невдовзі Богдан Яворський відбув з Одеси, передавши Святослава Караванського під опіку Вікторові Лісовському на псевдо “Денис”**. Задля забезпечення організації коштами, папером і шрифтом для друкарні та з метою поширення україномовної літератури С. Караванський спершу з компаньйоном відкрив книжковий магазин “Культура”, а у травні 1943 р. самостійно заснував на Грецькій площі книжковий магазин “Основа”. Водночас займався залученням до ОУН студентів університету, зокрема Якова Перебийноса, Павла Нанієва, Петра Гороха, Василя

² Науменко К. Радянсько-німецька війна / К. Науменко // Історія України / [відп. ред. Ю. Сливка, керівник авт. кол. Ю. Зайцев]. – 4-те вид. – Львів: Світ, 2003. – С. 319.

* Яворський Богдан Йосипович (“Мирон”, “Орлик”), 2.04.1913 р. н., с. Дроздовичі Городоцького р-ну Львівської обл., член ОУН. Заарештований 15.07.1937 р., у січні 1938 р. засуджений у Львові до 2 років ув'язнення. Вийшов на волю у вересні 1939 р. Учасник II Великого збору ОУН у Кракові (31.03–3.04.1941) та похідної групи ОУН. Обласний провідник ОУН Одещини (1942), референт Служби безпеки обласного проводу ОУН Трансністрії (1942–1944). Вірогідно очолював підпілля Миколаївської обл. під псевдонімом “Директор”. Розстріляний німцями в Миколаєві 9.03.1944 р. // Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 років / П. Мірчук; [відп. ред. В. Мороз]. – 3-тє вид. доп. – Київ: Українська видавнича спілка, 2007. – С. 852.

** Лісовський Віктор Семенович – це ще один псевдонім Павлишина Мефодія Михайловича. 19.07.1906 р. н., м. Тисмениця Івано-Франківської обл. Військовий референт Південної похідної групи ОУН (1941), молодіжний референт окружного проводу ОУН у Кривому Розі (10.1941–01.1942). Військовий референт і заступник обласного провідника Трансністрії (11.1942–1944), провідник ОУН в Одесі, політв'язень румунської тюрми (10.1943). Заарештований більшовиками (осінь 1944) // Там само. – С. 779.

Непомнящого, Віктора Пенькова, Розалії Гавдзинської та Барановського. Також спілкувався з членами ОУН і Олегом Легким (“Олександром”), майбутнім першим чоловіком Ніни Строкатої (1954–1960), Бевзюком (“Соколом”), а також з Іваном Ткачем та Петром Вітряним. Відтак, очолив факультетську організацію ОУН. У січні 1943 р. припинив навчання й зосередився на праці в ОУН та магазині. Розалія Гавдзинська залучила у члени організації Михайла Гдешинського під псевдо “Олег”, який підготував до вступу в організацію Ніну Доконт, Таїсію Дубинську та ін. У березні 1944 р. С. Караванський та М. Гдешинський за завданням ОУН евакуювалися до Румунії (туди ж раніше виїхав і В. Лісовський). За твердженням Одеського управління НКДБ вони (С. Караванський і М. Гдешинський) там навчалися у школі розвідників-радистів і проти ночі на 24 липня 1944 р. літаком повернулися в Україну, приземлившись у Миколаївській обл., звідки добралися в Одесу “для активізації роботи оунівського підпілля”. Однак під час спроби відновити зв’язки з підпіллям 1 серпня заарештували С. Караванського, а наступного дня – М. Гдешинського. Пропозицію стати “сексотом” С. Караванський відхилив. Вироком військового трибуналу Одеського гарнізону 7 лютого 1945 р. його засудили на 25 років концтаборів, а М. Гдешинського – на 20. 19 грудня 1960 р. на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. С. Караванського звільнили з Дубравного концтабору³. Із викладеного випливають щонайменше два висновки. Перший: якщо молодий член ОУН С. Караванський зумів створити тільки на своєму факультеті такий осередок організації, то з достатньою вірогідністю можна стверджувати, що в університеті він не був поодиноким. А в інших закладах, на підприємствах? А в Одесі загалом? Пригадаймо, що С. Караванський і М. Гдешинський повернулися з Румунії до Одеси для активізації підпілля ОУН у вже звільненому від нацистів місті. Звідси висновок другий: діяльність ОУН в окупованій і повоєнній Одесі потребує ґрунтовного дослідження.

Отже, за понад 16 років ув’язнення С. Караванський повернувся до Одеси. Він закінчив курси механіків обчислювальних машин, працював за фахом, а також слюсарем, перекладачем у редакції газети “Чорноморська комуна” (зараз – “Чорноморські новини”), позаштатним кореспондентом журналу “Україна”. Його кілька разів звільняли. Він їздив на заробітки в Комі АРСР. 20 червня 1962 р. одружився з Ніною Строкатою. Того ж року вступив на заочне відділення філологічного факультету Одеського університету. Вирізнявся серед студентів енциклопедичними знаннями. У нових політичних обставинах віднайшов свою нішу в опозиційній діяльності шістдесятників: створював і поширював самвидав, писав статті проти російщення України, шкільної та вищої освіти, критикував хрущовський закон щодо права батьків обирати мову навчання дітей (“Про одну

³ Витяг із протоколу допиту С. Караванського 2 серпня 1944 р. // Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / [сост.: Л. Ковальчук, Г. Разумов]. – Одесса: ОКФА, 2005. – Т. 3. – С. 671–673; Вирок військового трибуналу Одеського гарнізону у справі С. Й. Караванського, М. Г. Гдешинського і М. Г. Ковалю 7 лютого 1945 р. // Там само. – С. 673–676; Довідка у справі С. Й. Караванського, репресованого в 1944 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності. 10 січня 1966 р. // Там само. – С. 677; Протокол огляду архівної кримінальної справи Караванського С. Й. від 4–6 березня 1980 р. // Архів управління Служби безпеки України в Одеській області (далі – Архів УСБУ ОО). – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 45–48; О, земле, велетнів роди! // 192 сходинок. – 2000. – 28 грудня.

політичну помилку”), пішов працювати до “Союздруку”, щоб легально агітувати за передплату українських видань, організував збір українських книг для мешканців Кубані, вимагав дублювання всіх фільмів українською, врешті 24 лютого 1965 р. надіслав клопотання прокуророві УРСР із вимогою “притягнути до кримінальної відповідальності міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР Даденкова Юрія Михайловича” за низкою статей Карного кодексу УРСР, зокрема статтею 66 “Порушення національної та расової рівноправності”. У ньому зазначалося, що “особи української національності, рідна мова яких українська, не мають рівних прав щодо вступу до вищих та середніх учбових закладів, порівняно з особами, рідна мова яких російська”, бо на конкурсний іспит виносяться російська мова та література, іспити зі спеціальних дисциплін також проводяться російською. За висновком КДБ “на путь исправления” С. Караванський не став. 4 вересня 1965 р. у нього провели обшук, але нічого крамольного не знайшли. Вже наступного дня він надіслав до офіційних інстанцій та преси протест проти незаконного обшуку, а згодом передав консулам Польщі та Чехословаччини в Києві листи щодо порушення норм національної політики в Україні та арештів з-поміж української інтелігенції в серпні–вересні 1965 р. 13 листопада того ж року його заарештували, але через відсутність формальних підстав для суду генеральний прокурор СРСР Р. Руденко оскаржив звільнення С. Караванського в 1960 р. й без слідства 4 листопада 1965 р. постановив відправити його в концтабір суворого режиму на 8 років 7 місяців та 11 днів за вироком 1944 р. У Дубравний концтабір він прибув 28 листопада 1965 р.⁴

У концтаборі він п’ять разів оголошував протестні голодівки, писав звернення до офіційних інстанцій і громадськості, за що відбував покарання в ШЗО (штрафному ізоляторі), 1966 р. перебував 6 місяців у БУРі (барак посиленого [рос. “усиленного”] режиму – внутрітабірна тюрма), а 1967 р. за “порушення табірної режиму” його перевели до однієї з найжорстокіших – Владимирської – в’язниці. Але він і там не припинив викривальної діяльності, відправляв тайнописом через дружину Н. Строкату й іншими способами листи, заяви, статті, зокрема щодо примирення Заходу зі Сходом, які невдовзі з’являлися в самвидаві. Найвагомішим його кроком стало викриття облудної брехні СРСР щодо розстрілу близько 15 тис. військовополонених польських офіцерів весною 1940 р. у Катині й інших концтаборах і в’язницях*. Підтвердження цього злочину Святослав Караванський отримав від колишнього бургомістра Смоленська Бориса Меньшагіна, який також перебував тоді у Владимирській тюрмі. Там само були сховані свідки трагедії – лісвник Катинського лісу Андреев і його дружина, а також прямі учасники розстрілу – Меджидов та Магішев. Ці відомості, а саме “Завещание” і “Прощение” Б. Меньшагіна, під час побачення з дружиною Н. Строкатою він тайнописом

⁴ Архів УСБУ ОО. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 48; Святослав Караванський // Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”); [зб. матеріалів укладв В. Чорновіл]. – Париж: Перша українська друкарня у Франції, 1968. – С. 83–86; *Різників О.* Пасіонарій Святослав Караванський / *О. Різників* // Віра. – 1993. – Ч. 1(69). – С. 9–10; Прокуророві УРСР. Громадянина Караванського Святослава Йосиповича, що проживає в Одесі, 59, Чорноморський шлях, 56-а, кв. 47. Клопотання. 24.2.1965 // З особистого архіву автора.

* У Катинському лісі, інших концтаборах і в’язницях СРСР навесні 1940 р. було розстріляно 21 857 польських громадян, зокрема 14 542 військовополоненого офіцера [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Катынский_расстрел (дата звернення: 28.08.2013).

передав на волю. Задля інформування світової спільноти про цю чекістську масакру він використовував й інші канали. 30 травня 1969 р. обшуками в С. Караванського та Н. Строкатої були вилучені ці та інші тайнописні тексти. У постанові слідчого Владимирського УКДБ від 19 лютого 1970 р. про притягнення як обвинуваченого С. Караванському інкримінують провокаційне повідомлення, “что якобы польские офицеры были расстреляны не немецкими фашистами, а советскими чекистами”. Закритим засіданням Владимирського обласного суду 23 квітня 1970 р. С. Караванського ув’язнили на 10 років позбавлення волі з перебуванням перших 3 років у в’язниці, а останніх – у концтаборі. Але він і далі продовжував боротьбу за встановлення істини щодо знищення громадян сусідньої держави. Так, 12 серпня 1970 р. С. Караванський надіслав клопотання до Прокуратури СРСР, що через “приховування злочинів проти людськості, приховування, що дозволяє тим, хто проливав кров поляків, ходити тепер у друзях польського народу”, необхідно притягнути до кримінальної відповідальності суддю Владимирського обласного суду Колосова та прокурора Абрамова⁵.

Дружина С. Караванського Н. Строката – випускниця Одеського медінституту (1947), мікробіолог, молодший науковий співробітник цього ж ВНЗ, автор 23 наукових праць та захищеної кандидатської дисертації, знавець англійської, німецької, польської, румунської та російської мов – після повторного ув’язнення чоловіка не лише продовжила його опозиційну діяльність, стала активним захисником його порушених прав на вільне висловлення думки та особисту свободу, а й лідером духовного життя неконформістської Одеси. Вона поширювала самвидав та передавала за кордон отримані під час побачень зі Святославом його вірші, статті, заяви. За відмову засудити дії чоловіка її звільнили з роботи. 6.12.1971 р. заарештували. На судовому процесі 17.05.1972 р. вона виголосила останнє слово унікальної інтелектуальної, політичної й емоційної потуги, розвінчавши тоталітарну “демократію”, поліцейську свободу слова, свавілля судочинства. Вироком 19.05.1972 р. засуджена на 4 роки концтаборів суворого режиму⁶.

Другим обвинуваченим на цьому процесі був Олекса Різників. Він спільно з Володимиром Барсуківським ще восени 1958 р. надрукували та поширили в Одесі й Кіровограді листівки, основним змістом яких було: “Геть фашистську диктатуру партії”. За рік їх заарештували й засудили на 1,5 роки концтаборів суворого режиму кожного⁷. Закінчивши концтабірний “університет”, де “викладачами” були колишні

⁵ Караванський Святослав Йосипович // Рух опору в Україні: 1960–1990. Енциклопедичний довідник. – 2-ге вид. / [передм. О. Зінкевича, О. Обертаса]. – Київ: Смолоскип, 2012. – С. 313–314; Постанова про притягнення С. Караванського як обвинуваченого від 19 лютого 1970 р. // Архів УСБУ ОО. – Спр. 24994-П. – Т. 5. – Арк. 339–341; Вирок у справі С. Караванського від 23 квітня 1970 р. // Там само. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 50–51; Клопотання С. Караванського у справі Катиня // Шлях перемоги. – 1981. – 5 квітня.

⁶ *Строката Н.* Моя біографія / Н. Строката // *Донька Одеси: Ніна Строката в документах і спогадах*; [упоряд. О. Різників; наук. ред. Ю. Зайцев]. – Одеса: Друк, 2005. – С. 36–38; *Зайцев Ю.* “Я прийшла до вас з неволі”: Обвинувальне слово з лави підсудних / Ю. Зайцев // Там само. – С. 4–10; Архів УСБУ ОО. – Спр. 24994-П. – Т. 11. – Арк. 45 (конверт), 241; Останнє слово Ніни Строкатої на процесі в Одеському обласному суді 17 травня 1972 р. // *Високий Замок*. – 1998. – 4 вересня. [Публікація Ю. Зайцева].

⁷ Архів УСБУ ОО. – Спр. 24994-П. – Т. 4. – Арк. 207–226; Вирок суду над О. Різниківим і В. Барсуківським // *Одеська хвиля. Документи, твори, спогади в’язнів сумління* / [упоряд.: П. Отченашенко, О. Різників, Д. Шупта]. – Одеса: Друк, 2006. – С. 66–72.

повстанці УПА, О. Різників був ментально готовий до опозиційної діяльності. Від 1965 р. й до арешту (11.10.1971) він разом з О. Притикою, В. Пінчуком та О. Чайковським ініціював створення та брав участь у хорі української пісні, новорічних та різдвяних колядуваннях, спільно із С. Караванським збирав українські книги для українців Кубані, поширював самвидав, який отримував від Н. Строкатої. Отож, чесно “заслужив” ще один концтабірний термін у 5,5 роки, оголошений Одеським обласним судом 19 травня 1972 р.⁸

Третім на лаві підсудних у травні 1972 р. опинився лікар Олексій Притика. Його звинуватили в антирадянських розмовах, засудженні русифікації, читанні, передруку й поширенні самвидаву, зокрема статей Валентина Мороза, памфлету “З приводу процесу над Погружальським”, самвидавних журналів “Український вісник” (першого та другого випусків), московської “Хроніки текущих событий”, віршів Миколи Холодного тощо⁹. На допитах він заявив, що потрапив під вплив Н. Строкатої й О. Різників¹⁰, що вважає себе радянським патріотом, брав участь у придрушенні повстання в Угорщині 1956 р.¹¹, не знищував самвидаву, бо мав намір із покаєнням принести його у КДБ, але не наслідовався та й боявся фізичної розправи від недавніх друзів¹². Вже після арешту попросив дружину принести слідчому папку з частиною самвидаву, яку не змогли знайти під час обшуку¹³. На допитах і самоініціативних зізнаннях О. Притика назвав багато прізвищ своїх знайомих та й незнайомих adeptів української національної ідентичності й духовності, які могли б зацікавити спецслужбу. З-поміж них були: Людмила Авдієвська, Тарас Бородавчук, Горудко, Анатолій Гунько, Микола Денисенко, Леонід Джумиґа, Святослав Караванський, Іван Малюта, Галина Могильницька, Олександр Могильницький, Віталій Мороз, Олег Олійників, Володимир Пінчук, Костянтин Подрез, Володимир Савицький, Степанюк, Леонід Сокотнюк, Ярослав Федорко, Микола Холодний, Олесь Чайківський, Владлен Чемерис, В’ячеслав Чорновіл, Віктор Шапранов та ін. Не кажучи вже про Ніну Строкату й Олексу Різників¹⁴. Наприклад, О. Притика зазначив, що першу літературу самвидаву він отримав у 1966 р. від Г. Могильницької. Це була стаття Михайла Брайчевського “Приєднання чи возз’єднання?”¹⁵. Щодо В. Пінчука наголосив, що він “розмовляв лише українською мовою...”, вважав, що краще було б, якби Україна була самостійною державою¹⁶. Перебуваючи з дружиною Раїсою в гостях у А. Гунька, зафіксував у нього “націоналістичні висловлювання”¹⁷. Згадав, що Олександр Могильницький ознайомив

⁸ “Я винен тим, що українець”: Інтерв’ю Юрія Зайцева з Олексою Різниківим. Документи / [вступна стаття, упоряд. і ред. Ю. Зайцева]. – Львів, 2007. – С. 29–47; Див. також друге видання цієї книжки у зб.: Одеська хвиля. – Одеса: Сімекс-принт, 2012. – Вип. 6. – С. 31–49; Архів УСБУ ОО. – Спр. 24994-П. – Т. 1. – Арк. 128; Т. 11. – Арк. 259–260.

⁹ Архів УСБУ ОО. – Спр. 24994-П. – Т. 11. – Арк. 244–246.

¹⁰ Там само. – Т. 1. – Арк. 151; Т. 11. – Арк. 56.

¹¹ Там само. – Т. 1. – Арк. 58–59; Т. 11. – Арк. 56.

¹² Там само. – Т. 1. – Арк. 86–87.

¹³ Там само. – Т. 11. – Арк. 65.

¹⁴ Там само. – Т. 1. – Арк. 58–156.

¹⁵ Там само. – Т. 11. – Арк. 68.

¹⁶ Там само. – Т. 1. – Арк. 130.

¹⁷ Там само. – Арк. 118.

його з творами Івана Франка “Мойсей” та “Що таке поступ”¹⁸. В останньому слові на суді 18 травня 1972 р. О. Притика вкотре наголосив: “На слідстві з самого початку я розповів усе сам, без спотворень фактів, ніхто мене не примушував і не викривав”¹⁹. Засуджений на 2 роки таборів. Звільнений достроково.

Варто зазначити, що спершу 9 липня 1971 р. заарештували О. Притику і того ж дня порушили щодо нього кримінальну справу. Приводом стали заяви громадян до КДБ про те, що О. Притика “провадить антирадянську націоналістичну агітацію, спрямовану на підрич Радянської влади, зберігає в своїй квартирі і розповсюджує антирадянську літературу”. Через те, що під час обшуку в О. Притики було вилучено близько тисячі аркушів самвидаву (більшість документів він віддав добровільно), й автори багатьох із них КДБ не були відомі, попереднє слідство 12 липня доручили групі з двох слідчих та двох оперативників. 25 серпня до них долучили ще чотирьох слідчих²⁰.

Допитували його від 10 липня до 10 вересня 1971 р. Через великий обсяг інформації, яку виклав О. Притика, старший слідчий капітан Водоп’янов змушений був 1 вересня 1971 р. підготувати постанову з обґрунтуванням звернення до прокуратури щодо продовження встановленого терміну слідства. У цьому документі, зокрема, зазначалося, що “знаходячись під впливом Різнікова і Строкатової, як твердить Притика, він неодноразово одержував від них та інших осіб матеріали самвидаву антирадянського націоналістичного змісту, які зберігав, розмножував, давав читати окремим особам, прізвища яких він називає”. Виходячи з викладеного, слідчий визнав необхідним “виконати наступні дії: з врахуванням показів обвинуваченого Притики О. Й. допитати Строкатову, Різнікова, Мороза, Пінчука, Малюту і в ході слідства вирішити питання про форму їхньої відповідальності. . . , допитати як свідків Сокотнюка Леоніда, Шапранова Віктора, Денисенка Миколу, Олійникова Олега, Чайковського Олександра, Федорка Ярослава та інших осіб, з’ясувавши обставини, на які посилається в своїх показах обвинувачений Притика О. Й.”²¹.

Внаслідок зазначених дій 11 жовтня 1971 р. арештували О. Різніківа та 6 грудня 1971 р. – Н. Строкату²². Як вказано в постанові керівника групи слідчих майора Рибак, розслідуванням справи встановлено, що до злочинних дій обвинувачених були причетні Людмила Авдієвська, Костянтин Подрез, Тарас Бородавчук та Віталій Мороз. Однак доказів для притягнення їх до кримінальної відповідальності зібрано недостатньо. Тому матеріали щодо їхніх протиправних дій вирішили виокремити й скерувати в оперативний підрозділ УКДБ по Одеській області для перевірки і вирішення питання про форму відповідальності названих осіб²³.

Отже, лише “завдяки” зізнанням О. Притики в історичній пам’яті залишаться імена двох із половиною десятків осіб з покоління шістдесятників, небайдужих до долі України та її уярмленого народу. Вважаємо доцільним до цього списку додати ще декілька, зокрема скараних ув’язненням.

Так, альтернативну КІРС підпільну політичну організацію “Демократичний союз соціалістів” у складі 30 осіб утворив 1962 р. у селищі Серпневе Тарутинського р-ну

¹⁸ Архів УСБУ ОО. – Стр. 24994-П. – Т. 11. – Арк. 139.

¹⁹ Там само. – Т. 11. – Арк. 43 (конверт із рукописним текстом, с. 6).

²⁰ Там само. – Т. 1. – Арк. 1, 3–4.

²¹ Там само. – Арк. 47–49.

²² Там само. – Т. 3. – Арк. 3–5; Т. 11. – Арк. 86.

²³ Там само. – Т. 4. – Арк. 187–188.

Одеської обл. директор середньої школи робітничої молоді Микола Драгош. У лютому 1964 р. члени ДСС обладнали підпільну друкарню, надрукували 1 500 примірників програмного типу “Звернення” із критикою політики КПРС, закликами будівництва демократичного суспільства, посилення ролі Рад, встановлення граничних термінів перебування керівників на виборних посадах, гарантій свободи слова, діяльності будь-яких політичних і громадських організацій, незалежних профспілок. Листівки поширили в Києві, Харкові, Одесі, Ленінграді, Кишиневі, Новосибірську, Казані, Куйбишеві, Челябінську, Свердловську, Горькому, Петропавловську та інших містах. 16 травня 1964 р. відбулися арешти членів організації. 19 вересня М. Драгош та його заступник, вчитель із м. Тарутине М. Тарнавський були засуджені на 7 років таборів суворого режиму, вчитель І. Чердинцев, а також студенти Кишинівського інституту мистецтв М. Кучеряну, В. Посталакі – на 6, С. Чемиртан – на 5 років²⁴.

Двома роками пізніше, в жовтні 1966 р., кадебісти викрили спробу створення в Одесі таємної молодіжної організації антирадянського спрямування. Протягом 1965–1966 рр. електрик Одеського морського порту й водночас керівник драматичного гуртка при клубі працівників зв’язку Борис Спектор залучив до складу своєї групи слюсаря міського молокозаводу Юрія Назаренка, третьокурсників театральну-художнього училища Валентина Валового та Одеського державного університету Валентина Філатова й інших, загалом – вісім осіб. Реалізувати наміри боротьби з комуністичним режимом їм не вдалося²⁵.

Думка щодо доконечної потреби створення в Україні альтернативної, опозиційної до КПРС політичної партії нуртувала в багатьох мислячих людей. Одним із них був учитель праці та малювання середньої школи м. Іллічівська Михайло Монаков. Він у 1977–1978 рр. поширював листівки “Набат” від імені “Партії трудового народу” і статут цієї партії, а також авторські карикатури на Л. Брежнєва та інших керівників СРСР. Заарештований 16 липня 1979 р. Звинувачений у спробі створення робітничої партії, антирадянській агітації та пропаганді. 26 січня 1980 р. Одеський обласний суд за статтею 62 частина 1 засудив його на 5 років ув’язнення в таборах суворого режиму²⁶.

28 вересня 1963 р. бригадир будівельників Іллічівського порту Павло Отченашенко потрапив під арешт за поширювані в Одесі протягом року листівки та карикатури

²⁴ Данилюк Ю. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.) / Ю. Данилюк, О. Бажан. – Київ: Рідний край, 2000. – С. 128, 418; Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe. 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР / [сост.: В. Козлов, О. Эдельман, Э. Завадская; под. ред.: В. Козлова, С. Мироненко]. – Москва: Материк, 2005. – С. 340; Драгош Микола Федорович // Рух опору в Україні: 1960–1990 ... – С. 241; Інтерв’ю Юрія Зайцева з Григорієм Гайовим 8.11.1995 р.

²⁵ Бажан О. З історії дисидентського руху на Одещині у другій половині 1950-х–1970-і рр. / О. Бажан // Південь України: етнополітичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць IV Міжнар. наук. конф. 26–27 квіт. 2013 р., Одеса / [відп. ред. М. Михайлуца]. – Одеса: ВМВ, 2013. – С. 15.

²⁶ Хроника защиты прав в СССР. – Нью-Йорк: Хроника, 1980. – Вып. 36. – С. 47; Там же. – Вып. 37. – С. 48; Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953–1991. Аннотированный каталог / [под. ред.: В. Козлова, С. Мироненко, сост. О. Эдельман]. – Москва: Международный фонд “Демократия”, 1999. – С. 785; Українські політв’язні в СРСР. Адресний покажчик. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1981. – С. 95; Бажан О. З історії дисидентського руху... – С. 17.

із закликом “Геть партію Хрущова”. 23 грудня засуджений на 4 роки концтаборів суворого режиму²⁷. Нині очолює Одеську обласну організацію Всеукраїнського товариства політичних в’язнів і репресованих (ВТПВР), заступник голови ВТПВР.

До складу Громадського комітету захисту Ніни Строкатої, який створив у Львові В’ячеслав Чорновіл 21 грудня 1971 р., – першої правозахисної організації в Україні, – крім Ірини Калинець, Василя Стуса, москвичів Петра Якіра та Віктора Красіна, увійшов також матрос буксиру “Рекорд” Одеського морського порту Леонід Тимчук, який був довіреною особою Ніни Строкатої. Але вже 12 січня 1972 р. у слідчій в’язниці КДБ опинилися В. Чорновіл, І. Калинець і В. Стус²⁸. Щодо Л. Тимчука доказів у КДБ не було і слідчий УКДБ по Одеській області лейтенант Володимир Пристайко за дорученням УКДБ по Львівській області допитав його 5 квітня 1972 р. лише як свідка²⁹. Л. Тимчук активної опозиційної діяльності не припинив, підслуховуючі пристрої у своєму помешканні неодноразово ліквідував, зазнав низки обшуків, але компромату уникав. Тому його 30 грудня 1975 р. за сфабрикованим звинуваченням у хуліганстві Іллічівський райсуд Одеси засудив на рік виправних робіт, але невдовзі звільнив за порукою друзів, хоча виплата 20 % заробітку на користь держави залишилася в силі³⁰.

З-поміж учасників правозахисного руху в Одесі вирізнявся гострим розумом, багатогранним творчим універсалізмом Василь Барладяну-Бирладник – філолог за освітою, історик за покликанням, публіцист, письменник, мистецтвознавець. Під час служби в армії закінчив школу військових кореспондентів та (не будучи ні піонером, ні комсомольцем) став членом КППС (1964), а навчаючись на філологічному факультеті Одеського університету за спеціалізацією мистецтвознавство (1965–1970), стажувався в музеях Москви, Ленінграда, Львова і Праги. У 1971 та 1972 рр. здобув дипломи румуніста й болгариста в Бухарестському й Софійському університетах. Працював завідувачем кабінету мистецтвознавства в Одеському університеті та викладачем в Інституті інженерів морського флоту. Від 1972 р. почав активно займатися самвидавом і не лише читанням та розповсюдженням того, який привозив із Москви Віктор Гончаров, а й сам писав статті, заяви, звернення, поширював їх в Одесі та Києві, від 1976 р. передавав для публікації за кордон, їх транслювала радіостанція “Свобода”. У них твердив, що радянський лад – це антигуманний режим, приречений на загибель, звинувачував КППС у порушенні прав народів на самовизначення, наголошував, що радянська влада в Україні була встановлена за допомогою російських штиків. Підписував свої твори псевдонімами

²⁷ Овсієнко В. Отченашенко Павло Іванович / В. Овсієнко // Міжнародний біографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР. – Харків: Права людини, 2006. – Т. 1: Україна. – Ч. 2. – С. 545–548; Отченашенко П. Проміння з Одеси / П. Отченашенко, О. Різників // Одеська хвиля. – Одеса, 2006. – С. 20–22.

²⁸ Див.: Зайцев Ю. Генеза правозахисного руху в Україні (Створення Громадського комітету захисту Ніни Строкатої) / Ю. Зайцев // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Одеса, 26 жовтня 2007 р. – Одеса: ВМВ, 2007. – С. 240–248.

²⁹ Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. П-19483. – Т. 2. – Арк. 188–189.

³⁰ Архів УСБУ ОО. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. – 256–258, 259–260; Інтерв’ю Юрія Зайцева з Леонідом Тимчуком 27.07.1997 р.; Тимчук Леонід Миколайович // Рух опору в Україні. – С. 732–733; Розмова Юрія Зайцева з Леонідом Тимчуком 3.09.2013 р.

Ян Друбала (утвореним з дев'яти літер власного прізвища) та Володимир Костів (на пошану батька Володимира Костянтиновича). В. Барладяну в Одесі контактував із Н. Строкатою, Г. Голумбієвською (найчастіше в її помешканні проводив неафішовані семінари з історії української та світової культури, вона ж передруковувала його статті), В. Тимчуком, В. Гончаровим, О. Олійниківим, Г. Михайленко. Володимир Шлапак (у незалежній Україні – викладач Інституту сухопутних військ) перефотографував та розповсюджував названі документи. Під час процесу над Строкатою – Різниківим – Притикою Барладяну потрапив у поле зору КДБ, зазнавав допитів (28.01.1974 – цілоденного), обшуків, переслідувань. У березні того ж року виключений з КПРС, у травні – звільнений з університету. Працював будівельником в Якутії. Обшуком 16 червня 1976 р. у нього вилучено збірку власних віршів, автобіографічну повість, багато науково-публіцистичних статей. Заарештований 2 березня 1977 р. Окрім згаданого, обвинувачений у тісних контактах із М. Руденком та активній співпраці з Українською Гельсінською групою. 29 червня Одеський обласний суд ув'язнив його на 3 роки в концтаборах загального режиму. Там продовжував правозахисну діяльність, півроку утримувався у штрафному ізоляторі, 13,5 місяців провів у протестних голодівках. За три дні до звільнення знову заарештований і 13 серпня 1980 р. засуджений на 3 роки ув'язнення³¹.

Обшир опору комуністичній системі був настільки значним, що застосовувати “політичні” статті Кримінального кодексу далеко не завжди видавалося доцільним. Тим паче, що надто активне їх використання спричиняло різкий осуд громадськості цивілізованих країн, а то й урядових інституцій. Прагнення зберігати хоча б позірну видимість декларованої демократичності радянської системи спонукало спецслужби фабрикувати проти інакодумців та учасників українського національного руху карні справи з санкціями суто кримінальних статей кодексу. Це, наприклад, порушення громадського порядку, опір представникові влади, громадськості або міліції, чи образа їх, хуліганство, крадіжка, зберігання вогнепальної або холодної зброї, ухилення від військової служби, підробка документів, порушення правил адміністративного нагляду, відмова свідка від надання свідчень, недонесення про злочин, наклеп, згвалтування або спроба згвалтування тощо. Як засіб залякування КДБ використовував обшуки, найчастіше на вигаданих підставах, затримання, допити без офіційного висунення звинувачень, письмове попередження, притягнення свідками під час слідства та на судових процесах. Так, до суду над Н. Строкатою, О. Різниківим та О. Притикою свідками викликали Л. Авдієвську, Т. Бородавчука, І. Бершадського, В. Голоту, В. Галицького, В. Дудку, В. Жукова, Т. Зв'ягінцева, С. Іванову, В. Кіосе, А. Красножона, П. Клеймана, В. Кулаженка, Л. Молчанову, В. Мороза, В. Мельничука, Г. Пархоменка, К. Подреза, Р. Притику, К. Сідун, Л. Сокотнюка, В. Савицького, К. Тагібекова, Я. Улинця, Л. Файнерман, С. Цванга, В. Шапранова, Л. Шведова³².

Показовим прикладом застосування неполітизованих статей Кримінального кодексу була справа учасника правозахисного руху Віктора Гончарова. Спершу його переслідували за знайомство з В. Барладяну, участь у згаданому семінарі

³¹ Інтерв'ю Юрія Зайцева з Василем Барладяну 10.08.1997 р.; Архів УСБУ ОО. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 261–264, 265–272; Василь Барладяну // Український вісник. – 1988. – Вип. 8. – С. 80. [Передрук ЗП УГС].

³² Архів УСБУ ОО. – Спр. 24994-П. – Т. 10. – Арк. 88–91.

з історії української та світової культури, зв'язки з московськими дисидентами. Але заарештували 16 червня 1976 р. за використання підробленого студентського квитка (ст. 194, ч. 1 КК УРСР) та нанесення збитків державі в сумі 23 крб (ст. 87 КК УРСР) придбанням пільгових авіаквитків. 5 жовтня 1976 р. Іллічівський райсуд м. Одеси вирішив ув'язнити його на 2 роки в колонії загального режиму. За касаційними скаргами адвоката Баранової та В. Гончарова Одеський обласний суд зменшив вирок до року. Після звільнення повернутися до Одеси йому заборонили. Оселився на Кіровоградщині. Зректися своїх поглядів відмовився. Заарештований за “антирадянську діяльність” 23 липня 1979 р. У листопаді–грудні перебував у м. Смілі Черкаської обл. на психіатричній експертизі. Визнаний неосудним – шизофренія. Але прокуратура оскаржила цей висновок, і повторна експертиза в Інституті ім. Сербського визнала В. Гончарова осудним. У жовтні 1980 р. Кіровоградський обласний суд покарав його за “антирадянські розмови” щодо вторгнення радянських військ до Чехословаччини на 3 роки концтаборів³³.

В “українському буржуазному націоналізмі” КДБ звинуватив і водія автобуса Чорноморського пароплавства Олега Коденчука. Заарештували його 11 липня 1980 р., а Одеський обласний суд ув'язнив на 3 роки в таборах суворого режиму³⁴.

Прикрим фактом у діяльності одеських кагебістів було таємне існування в місті великої бібліотеки самвидаву. Після арешту В'ячеслава Ігрунова опіку над нею перейняв фізик Петро Бутов. Від літа 1981 р. у нього відбулося кілька обшуків, а в кабінеті, де він працював, було встановлено підслуховуючий пристрій. У помешканні вилучили низку документів сам- і “тамвидаву”, але видати бібліотеку та її архів – фотокопії антирадянської літератури – він відмовився. Тож 27 серпня 1982 р. Одеський облсуд покарав його 5-річним позбавленням волі та 2 роками заслання³⁵.

Один із найжорстокіших витворів радянської репресивної системи – ув'язнення опонентів режиму у звичайних та спеціальних (тюремного типу, підпорядкованих Міністерству внутрішніх справ) психіатричних лікарнях. Приводом для оголошення здорових людей шизофреніками була відмова заарештованих від участі у слідстві, від каяття, співпраці зі спецслужбами, недостатність доказів для їх ув'язнення в тюрмах та концтаборах тощо. Тримати цих “хворих” у психлікарнях можна було необмежений термін – до повного їх “одужання”, тобто до перетворення людини в рослину, або до смерті. За матеріалами слідства діагноз “захворювання” визначали у КДБ, а формалізували експертизою у психлікарнях. Якщо психіатри якоїсь із лікарень дотримувалися клятви Гіппократа, то піддослідного етапували в Москву до Всесоюзного науково-дослідного інституту загальної та судової психіатрії ім. В. П. Сербського, де “світила” радянської каральної психіатрії гарантовано

³³ Архів УСБУ ОО. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 273–275; Там само. – Арк. 276–281; *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР: Новейший период / Л. Алексеева. – Москва: Хельсинкская группа, 2006. – С. 293; Погром в Україні. 1972–1979. – Б. м.: Сучасність, 1980. – С. 25; Українські політ'язні в СРСР. Адресний покажчик. За станом на грудень 1981 р. – Торонто; Балтимор, 1981. – С. 33; Гончаров Віктор Михайлович // Рух опору в Україні. 1960–1990. – С. 167–168.

³⁴ Відомості про себе (Коденчук О. Г.) // Архів “Одеського Меморіалу”; Отченашенко П. Проміння з Одеси. – С. 19.

³⁵ *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР... – С. 294; *Бутов П.* Не зрадили ні на мить / П. Бутов // *Одеська хвиля* – 5. – Одеса: Сімекс-прінт, 2010. – С. 68; Дороги за колючою проволокою. Воспоминания, очерки о людях ГУЛАГа и о правозащитном движении в Одессе. – Одеса, 1996. – С. 240; Бутов Петро // *Рух опору в Україні. 1960–1990.* – С. 105.

давали потрібний КДБ висновок. Прикладом може бути справа вчителя географії Кодимської СШ № 1 Одеської обл. Василя Сірого.

18-річним хлопцем В. Сірого у травні 1944 р. мобілізували до війська. Був танкістом, артилеристом, а від служби у внутрішніх військах відмовився. Тож служив в авіачастині. Демобілізувався в жовтні 1950 р. 1955 р. закінчив географічний факультет Одеського педінституту. 1968 р. новий другий секретар райкому партії Мервінський поставив вимогу передати півставки його дружині, яка навіть не мала педагогічної освіти. В. Сірий відмовився. Після необережного висловлювання, що членам партії все можна, його з праці звільнили. Написав листа Л. Брежнєву – поновили. Але за три місяці, в березні 1969 р., знову звільнили із забороною вчителювати “у зв’язку з антирадянськими і антикомуністичними та антиросійськими поглядами. Росіян кваліфікував як окупантів”. Відтак, В. Сірий написав книгу “Пагубність однопартійної системи і еє последствия”, де були глави “Превосходство политического плюрализма над монизмом”, “Ленин без маски” та ін. Зокрема розповів про розстріл більшовиками в Кодимі протягом двох ночей 1920 р. 156 мешканців на виконання рознарядки в рамках “червоного терору” після замаху на В. Леніна. Правлячу партію кваліфікував як збіговисько професійних бандитів. Замислив відплатну акцію щодо КПРС у вигляді підпалу лісоматеріалу на будівництві нового приміщення Одеського обкому партії під час демонстрації 22 квітня 1970 р. на 100-річчя В. Леніна, але його спілльник проговорився. Напівдорозі до будови “Запорожець” В. Сірого затримала міліція. Доставили в УКДБ. Зрозуміло, там встановили, що написати вказану книгу та влаштувати “святкову” пожежу міг тільки “шизофренік”. До того ж на слідстві він заявив, що під час суду викриє своє безпідставне звільнення з роботи та негідну поведінку одеських партапаратників. За вказівкою КДБ Одеський облсуд відправив В. Сірого на експертизу в Інститут ім. Сербського, де за два місяці виявили в нього “шизофренію параноїдальної форми”. 13 жовтня 1970 р. той самий суд без участі обвинуваченого і свідків відправив В. Сірого на “лікування”, яке відбувалося у вигляді катувань під назвою “процедури” спершу у Дніпропетровській (1970–1979), а потім у Казанській (1979–1983) спецпсихлікарнях системи МВС. Вижив завдяки турботі дружини та міцному здоров’ю. Звільнений через протести діаспори та світової психіатричної громадськості 25 лютого 1983 р.³⁶

Ще одним пацієнтом каральної психіатрії став В’ячеслав Ігрунов. Старшокласником за пропозицією друга Миколи Базилева він відвідував літературний клуб “Акація”. У жовтні 1965 р. вони спільно утворили підпільну Марксистську революційну організацію, яка проіснувала до червня 1966 р. і перетворилася в неформальну групу інакодумців, що діяла до середини 1980-х років у складі 20–30 осіб. Уже наприкінці 1967 р. вони відмовилися від революції як інструмента політики, а перетворилися в антирадянців і лібералів, тобто дотримувалися ідеалів вільного підприємництва, парламентаризму й демократії. У 1967–1968 рр. В. Ігрунов працював над книгою “Про соціалізм”. У березні 1968 р. через батька-партфункціонера він дізнався про оцінку ЦК КПРС “Празької весни”. У травні група підготувала листа до празької газети “Студент” із попередженням про неминуче

³⁶ Овсієнко В. Інтерв’ю Василя Івановича Сірого / В. Овсієнко // Одеська хвиля – 5. – С. 182–206; Коротенко А. Советская психиатрия: заблуждения и умысел / А. Коротенко, Н. Аликина. – Киев: Сфера, 2002. – С. 71.

вторгнення радянських військ до Чехословаччини і пропозицією врятувати лідерів майбутнього спільного антирадянського підпілля. Надіслати листа не вдалося. Вже 1966 р. група потрапила в поле зору КДБ. У травні 1968 р. у ній з'явилися перші “стукачі”. Один з учасників запропонував друкарським способом виготовити велику кількість листівок із протестом проти окупації Чехословаччини. В. Ігрунов зрозумів, що він – агент КДБ і в жовтні знищив усі компрометуючі матеріали, зокрема й рукопис книги. А 4 листопада В. Ігрунова затримали. На допитах у КДБ прикинувся дурником. До арешту справа не дійшла³⁷.

Однією з найважливіших справ В. Ігрунов вважав поширення самвидаву – позацензурних творів протесту інтелігенції проти всюдисущого контролю КПРС за вільною думкою й опозиційним словом. Породжений тоталітарними й авторитарними суспільствами, самвидав у першій половині 1960-х років набув в Україні помітного поширення, демонструючи тенденцію переходу від літературного явища до політичного. Але В. Ігрунов пішов далі від звичного: отримав самвидав – передрукував, перефотографував чи розмножив іншим способом – передав для читання довіреним особам. Він замислив і з друзями реалізував створення бібліотеки самвидаву – однієї з найповніших і найрозгалуженіших у СРСР. Започаткував її у січні 1967 р., випадково знайшовши в одному з томів “Большой советской энциклопедии” рукопис листа Федора Раскольника – колишнього військово-політичного діяча, дипломата – Йосифові Сталіну з обвинуваченням у масових репресіях. Він загинув 1939 р. за нез'ясованих обставин. Надалі відбувався цілеспрямований пошук антирежимних документів, статей, книг, які надходили з різних міст, найперше з Москви. Їх тиражував у Криму власним коштом, здаючи кров, Валерій Резак. Згодом фінансування надходило від створеної друзями майстерні народних промислів. Бібліотека функціонувала в 12 містах СРСР, мала філії в Запоріжжі та Новосибірську. КДБ наполегливо розшукував її, але знаходив лише окремі твори та їх читачів. Пріснувала вона до 1982 р. Самого ж В. Ігрунова затримали вдруге 8 серпня 1974 р. Після низки допитів 1 березня 1975 р. його заарештували. Брати участь у слідстві він відмовився. На очних ставках вказував, які статті Кримінально-процесуального кодексу були порушені. Свідки відмовлялися від попередніх показів. Слідчі вирішили зробити його шизофреніком, але півторамісячна експертиза в Одесі, в якій він брав участь, визнала його психічно здоровим. Відтак В. Ігрунова етапували до Москви в Інститут імені Сербського. Брати участь в експертизі він відмовився і його визнали неосудним. “Лікування” спершу призначили у Дніпропетровській спеціальній (в'язничній) психлікарні. Але підписання Гельсінських угод (1975) та потужна критика СРСР за використання психіатрії для розправи з інакодумцями зумовили “рекомендацію” КДБ Одеському судові відправити В. Ігрунова в Одеську психлікарню звичайного типу. Що й було виконано 13 березня 1976 р. Ніхто з лікарів не вважав його божевільним, ставилися до нього з повагою, навіть дали ключі від

³⁷ Інтерв'ю Юрія Зайцева з Вячеславом Ігруновим 9.08.1997 р.; Автобіографія Вячеслава Ігрунова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://igrunov.ru/cv/vchk-cv-biogr> (дата звернення: 07.08.2008); Диалог: политик и поэт: Беседа Вячеслава Игрунова и Игоря Померанцева [Электронный ресурс] // Русский журнал. – 2001. – 4 декабря. – Режим доступа: <http://www.igrunov.ru/cv/vchk-cv-chosenpubl/vchk-cv-chosenpubl-dialog.html> (дата звернення: 07.08.2008).

психікарні, й він сам себе відпустив на зустрічі з друзями чи святкування Нового року в Петра Бутова. Звільнили В. Ігрунова 22 січня 1977 р.³⁸

Сім кіл пекла, сім років катувань у зловісній Казанській психіатричній в'язниці відбула Ганна Михайленко – переселена на Одещину (1951) з переданих Польщі західноукраїнських земель, вчителька англійської, німецької та української мов, активна учасниця Української Гельсінської групи. Після переїзду до Одеси від 1964 р. працювала вихователькою в гуртожитку автотранспортного підприємства. Через розкрадання коштів та безперспективність отримання житла для створення сімей 1968 р. Г. Михайленко підтримала (“стукач” доповів КДБ, що організувала) страйк водіїв, який виявився переможним. Гуртожитки стали сімейними. Але Г. Михайленко звільнили. Її позов до суду рішуче підтримали робітники. І на лаві підсудних опинилися керівники підприємства, а Г. Михайленко поновили на посаді, після чого вона звільнилася за власним бажанням. Надалі працювала перекладачем у бюро технічної інформації інституту “Скломаш” (1968–1972) та бібліотекарем у школі № 1 на Молдаванці (1972–1977). 1971 р. познайомилася із Н. Строкатою. У травні 1972 р. із друзями протестувала під судом під час процесу Строкатої – Різниківі – Притики. Згодом брала участь у нейтралізації провокацій КДБ щодо Л. Тимчука. Була співорганізатором першої публічної акції протесту 5 грудня 1976 р. біля пам’ятника О. Пушкіну на Приморському бульварі. До пам’ятника Т. Шевченкові вони приходили в день його народження – 9 березня та в день його перепоховання в Україні – 22 травня. Згадані та подібні акції згуртували небайдужих одеситів у неформальну правозахисну групу, в якій Г. Михайленко відіграла одну з провідних ролей. Восени 1977 р. її намагалися схилити до співпраці зі спецслужбою. Але п’ять примусових “бесід” у готелі для інтуристів “Чорне море” були безрезультатними. Наприкінці пообіцяли з нею розправитися³⁹.

Протягом трьох наступних років проти Г. Михайленко було порушено три кримінальних справи. Спершу спровокували крадіжку книг у бібліотеці школи № 1, де вона працювала. Але Ганна спільно з школярами відновила втрачене. Тоді сфальшували справу, що вона протягом п’яти років таємно була дитей. Традиційно, як це робили перед арештами, завідділу партійного життя газети “Знамя комунізму” опублікувала наклепницьку статтю “В ком совість не чиста”. Але порядні прокурори Леонард Бухтіяров, Анатолій Мудров та інші, не дивлячись на компартійний тиск, п’ять разів відкликали справу за недостатністю доказів, доки не дотягнули її до амністії. Після звільнення зі школи їй скрізь відмовляли у працевлаштуванні. Знайомий єврей влаштував Г. Михайленко диспетчером під’їзних шляхів напівсекретного автоскладального заводу: робив тягачі для ракет і фургони для систем зв’язку. Очевидно, КДБ не вніс її до “чорного” списку цього підприємства. Це було

³⁸ Там само; *Обертас О.* Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років) / О. Обертас; [передм. М. Коцюбинської; післям. О. Зінкевича]. – Київ: Смолоскип, 2010. – С. 31–37; Архів УСБУ ОО. – Спр. 16260-П. – Т. 4. – Арк. 55–57; Там само. – Арк. 58–59.

³⁹ Інтерв’ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко 5–6 серпня 1997 р.; Докладніше див.: Діагноз КГБ: шизофренія. Інтерв’ю Юрія Зайцева з Ганною Михайленко. Документи / [вступна стаття, упоряд. і ред. Ю. Зайцева]. – Львів, 2008. – С. 18, 23–30, 32–38; *Голумбієвська Г.* Дума про людину / Г. Голумбієвська // Український вісник (Київ–Львів). – 1987. – Вип. 8–2. – С. 152–154. [Оригінал].

перед вторгненням СРСР до Афганістану. Дороги на Кушку були відкриті лише для військових вантажів. Г. Михайленко знала коди продукції, номери військових частин та їхні адреси. У КДБ перелякалися. Підмовили кількох п'яничок, що нібито вона їх ображала: робила їм зауваження “на українском языке”. Прокуратура знову врятувала її від ув'язнення. Присудили рік примусової праці. Однак від “політичної” статті ухилитися вже не було можливості. Йдеться про її участь у діяльності правозахисної Української Гельсінської групи, зокрема через прямі контакти з Оксаною Мешко. Познайомила їх Н. Строката. Г. Михайленко погодилася бути неоголошеним членом групи. Вона мала завдання тиражувати московську “Хроніку текущих событий”, обробляти матеріали українською мовою для радіо “Свобода” та російською – для Москви, забезпечувала їх розповсюдження. “Прокололася” на документах Левка Лук'яненка та його Української робітничо-селянської спілки. 20 лютого 1980 р. Г. Михайленко заарештували. На слідстві свідчила тільки про себе – відмовилася говорити про інших осіб. “Міжнародна амністія” розпочала боротьбу за її звільнення. Через відмову співпрацювати зі слідством Г. Михайленко відвезли на експертизу до Харківської психлікарні, де за три місяці підтвердили діагноз, який встановив КДБ, – шизофренія. Для лікування визначили психлікарню загального типу. Але Одеський обласний суд без участі обвинуваченої 13 грудня 1980 р., зважаючи на її “особливо небезпечні державні діяння”, вирішив піддати Г. Михайленко “примусовому лікуванню в психіатричній лікарні спеціального типу” Управління виправно-трудових установ УВС Харківського облвиконкому. Та КДБ вважав, що досвіду “нейтралізації” опонентів режиму в Казанській спецлікарні більше, тому відправили її подалі від України. Перебувала на особливому режимі в одній камері з наркоманами, злочинцями. Нейролептики давали жменями, кололи дуже болючі уколи – вони руйнують весь організм, порушують всі функції. Багато людей помирало. Крім “Міжнародної амністії”, звільнення Г. Михайленко жадав Папа Римський, Президент США Р. Рейган та 42 конгресмени. Врешті 22 лютого 1988 р. її перевезли до психлікарні в Одесу, а 19 травня звільнили під опіку сестри. На запрошення “Міжнародної амністії” від 29 грудня 1989 р. три місяці перебувала у США. Американські психіатри визнали, що шизофренією Г. Михайленко ніколи не хворіла⁴⁰.

Одна з “найделікатніших” проблем для з'ясування обставин співпраці окремих громадян із КДБ – це інститут “сексотства” – формування спецслужбою неафішованого підрозділу інформаторів на безоплатній (ідеологічній) основі або в оплачуваній, оформленій підпискою-зобов'язанням, формі “секретного співробітника”, в народі – “сексота”, з прийняттям визначеного КДБ псевдоніма. У супровідному слові колишнього народного депутата України Леонтія Сандуляка до книги в недавньому минулому офіцера КДБ Володимира Ушенка зазначається, що “в СРСР було написано 85 мільйонів доносів один на одного. Сам знаю, що в кожній академічній групі з десяти студентів був, як мінімум, один сексот”⁴¹. За достатньо компетентними

⁴⁰ Діагноз КГБ: шизофренія. – С. 43–70; Вирок Одеського обласного суду в справі Ганни Михайленко // Архів УСБУ ОО. – Спр. 16260-П. – Т. 6. – Арк. 110–117; Михайленко Ганна Василівна // Анкета репресованого від 29.07.1997 р. [Заповнена особисто]; *Михайленко Г. В.* Автобіографія. – Б. д. – 29 с.; *Заглада Л.* Вырвавшаяся из ада / Л. Заглада // Всеукраинские ведомости. – 1996. – 16 июля.

⁴¹ *Ушенко В.* Будні районного гебіста (сповідь опера КГБ СРСР). Нариси / В. Ушенко. – Київ: “Український пріоритет”, 2013. – С. 3.

свідченнями, напередодні встановлення незалежності України великі масиви секретних документів КДБ були вивезені до Москви або знищені в Україні. Підтверджує подібні явища й автор названої книги, зокрема про те, що в Москві знищили 58 томів справи на правозахисника, члена-засновника Української Гельсінської групи (1976), голови Закордонного представництва УГГ (1978) генерала Петра Григоренка⁴². А наявність сексотів у трудових, студентських, творчих та інших колективах засвідчують самі відповідальні співробітники КДБ. Так, у звіті Львівського УКДБ за 1973–1974 рр. йшлося про значне поповнення агентурного апарату “по лінії інтелігенції і молоді” – вербовку 126 нових агентів, серед них у вищих навчальних закладах – 114 та серед творчої інтелігенції – 12, зокрема в університеті – 32 (стало їх 87), в політехнічному інституті – 43 (разом із наявними – 93)⁴³.

Механізм вербування агентури маємо можливість висвітлити на прикладі Михайла Перегінчука та Віктора Сороковського. На маргінесі зазначимо таке. Навіть у секретних звітах до вищих інстанцій підрозділи КДБ не вказували поряд із псевдонімами завербованих їхніх справжніх прізвищ. Водночас псевдоніми призначали всім “об’єктам” зацікавлення КДБ, зокрема тим, щодо яких проводилася оперативна робота, тобто встановлювалися “оперативні контакти”. Юридичною мовою це поняття означає тотальне стеження: підслуховування розмов та прослуховування телефонів, перлюстрація поштових надсилянь та надходжень, зовнішнє спостереження, контроль зустрічей та поїздок, фіксація дій “об’єкта” на фото-, аудіо- та відеоносії тощо. Власне прізвища цієї, другої категорії громадян у внутрішній кореспонденції КДБ не приховував. Тому безглуздям буде підозрювати, що “об’єкти” “Борис” (Михайло Горинь), “Коршун” (Іван Кандиба), “Неугомонный” (В’ячеслав Чорновіл), “Семен” (Богдан Горинь), “Тиена” (Атена Пашко), “Спортсмен” (Ярослав Кендзьор), “Крот” (Михайло Косів) та тисячі інших учасників антирежимного руху могли сприяти КДБ у фабрикуванні кримінальних справ щодо самих себе та своїх однодумців. А от низка псевдонімів, наприклад, “Плагиатор”, “Репортер”, “Предатель”, “Артем”, “Васильев”, “Алла”, “Черноморский”, “Хамелеон”, і досі залишаються неідентифікованими, в будь-якому випадку неоприлюдненими⁴⁴.

Осередком національної активності в Одесі став український хор, створений 1969 р. групою патріотичної молоді, яка спершу, від літа 1968 р., збиралася в помешканні О. Притики. Приходили туди Олекса Різників, Олександр Могильницький, Олег Олійників, Михайло Перегінчук, Володимир Пінчук, Людмила Авдієвська, Олександр Чайківський, Віктор Шапранов, Віталій Мороз та ін. Але коли кількість відвідувачів перевищила 30 осіб, спонтанні співочі вечори і культурно-освітню діяльність за допомогою самвидаву вирішили перенести у приміщення Будинку культури зв’язківців. Невдовзі кількість відвідувачів хору становила понад 100 осіб. Керував ним талановитий випускник Одеської консерваторії Віктор Синиця. Власне

⁴² Ушенко В. Будні районного гебіста... – С. 6; Додатково про П. Григоренка див.: Зайцев Ю. Генерал правозахисту / Ю. Зайцев // Молода нація. – 2007. – № 1(42). – С. 190–219.

⁴³ О некоторых направлениях организации работы 5 отдела Управления КГБ при СМ УССР по Львовской области с учетом складывающейся оперативной обстановки // За вільну Україну. – 1992. – 15 лютого; Зайцев Ю. Держбезпека на службі КІПС / Ю. Зайцев // Історія Львова: у 3-х т. / [редкол: Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій]. – Львів: Центр Європи, 2007. – Т. 3. – С. 309.

⁴⁴ Косів М. З ким поведешся, того й наберешся / М. Косів, Я. Кендзьор // За вільну Україну. – 1999. – 27 серпня.

в середовищі хористів студент-вечірник університету Михайло Перегінчук познайомився зі своєю майбутньою дружиною – студенткою художнього училища Ніною Побережець. Вони співали народних пісень, на Різдвяні свята колядували, щедрували, водили Маланку, супроводили спів обрядовими діями. А поза тим займалися копіюванням, читанням та поширенням самвидаву, “крамольної” літератури авторства Олесь Гончара, Олександра Солженіцина, Івана Дзюби, Андрія Сахарова, Петра Григоренка, Валентина Мороза, Миколи Холодного, Василя Симоненка та Чорноволого “Українського вісника”. Вирізнявся активністю в цих справах і М. Перегінчук. Такий сплеск національного пробудження молоді не міг залишитись поза увагою КДБ. Серед хористів були “стукачі”, провокатори, “сексоти”. О. Різників і О. Притика були заарештовані й спільно з Н. Строкатою 19 травня 1972 р. засуджені⁴⁵.

Після суду група молоді, зібравшись наприкінці травня в помешканні М. Перегінчука, вирішила продовжити опозиційну діяльність через пропаганду української ідеї та позацензурної літератури, але діяти мали вже підпільно. З цією метою розробили систему п’ятірок. Організація одержала назву “Україна”. Керівником обрали М. Перегінчука. Крім нього, до першої п’ятірки входили його дружина Ніна, Віктор Шапранов, Віктор Сороковський та одна з абітурієнток київського вишу. Разом збиралися щонеділі. Виробили статут, обговорювали програму. Утворили ще кілька п’ятірок, які очолювали в Одесі Валерій Цицак та Роман Дудка, в Білгороді-Дністровському р-ні – Микола Вітряк, у Роздільнянському – Петро Сокалюк та Комінтернівському – Дмитро Вівчар. Щоправда, більшість складу п’ятірок становили члени хору. Окремі з них могли бути на “гачку” КДБ. Вже наприкінці червня М. Перегінчука затримали. Підполковник КДБ, син бандуриста з хору, запропонував йому увійти до числа “друзів” КДБ. Аргументи навіть досить переконливі: зачитав список членів п’ятірки, назвав перелік позацензурної літератури в чемодані під ліжком й запропонував написати заяву про добровільну передачу її спецслужбі. Після цього обшуком чемодан із літературою вилучили. Статут дружина встигла спалити. Протягом півтора місяця М. Перегінчука майже щодня викликали на цілоденні допити, примушували писати відповіді на низку запитань про організацію, знайомства, про недавно засуджених, авторів самвидаву, Бандеру, націоналізм тощо. Дали телефон для згоди на “дружбу”, але її так і не дочекалися. Відтак його виключили з КППС та звільнили зі школи за націоналістичні переконання. Дружина теж втратила роботу. Змушений був до 1989 р. працювати вантажником у гастрономі. І лише тогоріч повернувся до вчительської праці. Пенсіонер від 2002 р. До речі, ще й нині через брак вчительських кадрів, від 2011 р. викладає літературу й мову в українському класі двомовної школи. А неафішовану діяльність після викриття першої групи так і не полишив. 1973 р. створив нову п’ятірку, куди, крім Михайла з дружиною, увійшов колишній керівник хору Віктор Синиця, вчителька Лідія Писанюк та Богдан Дутчак. До 1989 р. займалися розповсюдженням літератури національно-патріотичного спрямування. Доклав зусиль до розбудови громадсько-політичного життя в часи становлення української державності⁴⁶.

⁴⁵ Інтерв’ю Юрія Зайцева з Михайлом Перегінчуком 9 серпня 1997 р.; *Чайківський О.* Ми не все знали / О. Чайківський // *Донька Одеси.* – С. 353–355.

⁴⁶ Інтерв’ю Юрія Зайцева з Михайлом Перегінчуком 9 серпня 1997 р.; Розмова з Михайлом Перегінчуком 28 вересня 2013 р.

За дещо іншим сценарієм потрапив у тенета КДБ Віктор Сороковський. Вболівання за долю України, прагнення бачити її самостійною спонукало його 1965 р. виготовити з десятка листівок й у такий спосіб інформувати світову громадськість про прагнення свідомого українства повернути незалежність, втрачену 1918 р. через московсько-муравйовську інвазію, здійснену за наказом В. Леніна. У летючці зазначалося: "...Допоможіть звільнити Україну, бо Україна перебуває під російським ігом... Україна все одно буде незалежною державою"⁴⁷.

Але під час реалізації задуму В. Сороковський припустився суттєвої помилки. Прагнучи піти найкоротшим шляхом, він вирішив передати своє звернення безпосередньо через іноземців, не врахувавши тієї обставини, що КДБ здійснював за ними майже безперервне стеження, а обслуговуючий персонал готелів "Інтуристу" складався в більшості з інформаторів спецслужби. Якщо біля танцмайданчика у вечірньому парку передача листівок відбулася, на його думку, без наслідків, то викидання їх у закордонну автівку біля елітного готелю "Красний" було зафіксовано одним з одеських водіїв. Летючки, що залишилися, В. Сороковський шпурнув у відчинене вікно тролейбуса. Мав намір написати ще низку листівок і кинути їх із гальорки глядачам оперного театру. Але виконати це не вдалося. Наступного дня в міському саду в центрі Одеси його затримали й відвезли в Управління КДБ. Вияснилося, що згаданий водій відразу повідомив "куди треба" про випадок біля готелю і потім весь день у супроводі кадебістів ходив містом, щоб упізнати "метальника". А самовпевнений В. Сороковський зробив ще один невважений крок – опинився після своєї акції в найлюднішому місці⁴⁸.

На першому ж допиті В. Сороковський зізнався у виготовленні та поширенні летючок і написав покаятну заяву. Після цього його кілька годин схиляли до співпраці. Сподіваючись, що згоду отримають, вже наступного дня його відпустили. Надалі сприяли йому у працевлаштуванні, кращих умовах під час його улюблених подорожей. Друзі вважали, що він співпрацює з КДБ. Справді, там казали, що готують його до такої праці.

Після арешту О. Притики 1971 р. В. Сороковському у КДБ заявили, що знають, хто йому давав самвидав, маючи на увазі О. Притику, – треба лише письмово це підтвердити. Але він відмовився і сказав про це О. Різниківу, який власне й давав йому позацензурну літературу. А після суду у травні 1972 р. він увійшов до створеної М. Перегінчуком таємної "п'ятірки", викритої, як зазначалося, наприкінці червня того ж року. Щоправда на призначену конспіративну зустріч В. Сороковський не пішов через "поганий" сон. Очевидно, група М. Перегінчука від виникнення перебувала під контролем КДБ за допомогою підслуховування, тож В. Сороковського про неї й не було потреби допитувати. Коли він не зміг вступити до медінституту, викликали на "бесіду" вкотре з тим же запитанням щодо співпраці й натяком на можливу допомогу. Але знову одержали відмову. Відтак до КДБ більше його не викликали, вірогідно визнавши безперспективність очікуваної співпраці, тим паче, що викликами і допитами його й так практично нейтралізували⁴⁹.

⁴⁷ Інтерв'ю Юрія Зайцева з Віктором Сороковським 9 серпня 1997 р.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само.

Ми вже мали нагоду констатувати досить плідні зв'язки нонконформістів Одеси та Львова. Але очікують уваги дослідників контакти дисидентів Південної Пальміри з підпільниками інших областей Галичини. Задля зачину згадаємо один із цікавих епізодів сподіваного дослідження.

7 січня 1961 р., на Різдво Христове, в с. Солукові Долинського р-ну на Івано-Франківщині молодий учитель Микола Крайник спільно з колишнім старшим ОУН Григорієм Диндим та десятьма іншими патріотами України утворили підпільну Українську загальнонародну організацію (УЗНО), наприкінці 1964 р. перейменовану в Український національний фронт (УНФ-2, бо вже існував інший УНФ Дмитра Квечка – Зіновія Красівського). Організація в 1970-х роках нараховувала понад 200 учасників у 15 областях України й проіснувала до 1991 р., хоча її керівника М. Крайника 1980 р. засудили до 7 років концтаборів та 3 років заслання. У програмних документах УЗНО зазначалося, що головна її мета – проголошення Української самостійної держави через вихід України з СРСР відповідно до 14 статті Конституції УРСР. Форма реалізації цієї мети – всенародний референдум. В Україні передбачалося побудувати вільне, демократичне суспільство політичної рівноправності, соціальної справедливості й національної рівності. Гарантувалося забезпечення справжньої свободи слова, друку, зборів, демонстрацій, віросповідань, прав людини, вільних виборів, відкритість і незалежність судів. У сфері міжнаціональних стосунків УЗНО зобов'язувалася сприяти євреям, котрі хотіли виїхати в Ізраїль, кримським татарам – у їх поверненні на Батьківщину, полякам – у національному шкільництві й поверненні костелів. Виокремлювалося також утворення національної армії, вихід із Варшавського військового договору, виведення з України чужоземних військових баз, запровадження національної валюти тощо⁵⁰.

Навесні 1969 р. до УЗНО долучився односець Микола Крайника, робітник “Долинанашафтогазу” 18-річний Василь Вінтонів. 1975 р. він закінчив історичний факультет Івано-Франківського педінституту й був скерований на працю в Мало-Слобідську восьмирічну школу Кодимського р-ну на Одещині. Протягом трьох років він викладав історію й географію, а деякий час навіть виконував обов'язки директора школи. Під час поїздок додому В. Вінтонів привозив у Малу Слобідку багато самвидаву: “Собор у риштуванні” Є. Сверстюка, журнали “Український вісник” В. Чорновола та однойменний журнал, який підпільно випускав М. Крайник після ув'язнення В. Чорновола, інші видання. Довіренним людям давав читати, менш знайомим переповідав, посилаючись на радіо “Свобода”. Контактуював не лише з мешканцями села, а й з єврейською інтелігенцією Одеси, з іншими освітянами. Особливо приязні стосунки склалися в нього з директором школи № 1 м. Ізмаїла Дорошенком, нащадком славного гетьмана України. Багато людей довіряли В. Вінтоніву, навіть застерігали від небезпечних ситуацій. Так, завідувач Кодимського райвно показав йому кадебіста, який був уповноваженим на території, де працював В. Вінтонів. І це врятувало від необережних кроків. Хоча

⁵⁰ Звернення до українського народу на Україні й у всьому світі. [Грудень 1974 р.]// Архів УСБУ в Івано-Франківській області. – Спр. 7535 П. – Т. 15. – Арк. 2–5; Основні пункти діяльності кожного свідомого українця. [Листопад 1975 р.]// Там само. – Т. 14. – Арк. 113–114; Докладніше про УЗНО див.: Українська загальнонародна організація (УНФ-2). Дослідження, документи, матеріали / [упоряд. і відп. ред. Ю. Зайцев]. – Львів: Афіша, 2005. – 704 с.

директор Малослобідської школи таки надіслав до Івано-Франківського УКДБ донос на В. Вінтоніва після його повернення додому. Він зазнав низки допитів, але лист був підписаний одноосібно, тож вдалося наклеп нейтралізувати. Тим паче, що вчителем був добрим. Його учні вигравали всі олімпіади з історії та географії. До буцегарні не посадили, але з КПРС, до якої вступив за вказівкою М. Крайника, виключили⁵¹.

Викладене далеко не вичерпує характеристики руху Опору комуністичному режиму на Одещині. “Поza кадром” залишилися десятки імен, людських доль, найчастіше приречених на переслідування, обстрікування, провокації через їхнє прагнення почуватися вільними, мати власну думку щодо суспільних подій та явищ, розмовляти рідною мовою, бути господарями власної оселі і країни, пересуватися й спілкуватися незалежно від кордонів, пам’ятати історичне минуле та бути впевненими в цивілізованому майбутньому. Дослідження цих процесів, без сумніву, приватимуть. Одним із наслідків глибшого пізнання минулого стане обґрунтоване переконання, що незалежність України – не вибрик історії, не випадковість у ланцюгу суспільних обставин, а наслідок тривалої, глибоко усвідомленої, жертвовної боротьби народу за волю, за добробут, за демократію, за гідне життя.

Iurii Zaytsev. Resistance movement in the South of Ukraine in the late 1950s – 1980s: Odesa paradigm

Analysing the case of Odesa, the article proves that resistance to Soviet regime in the South of Ukraine was thriving and involved various aspects. The article is based on the documents from the archives of the former Committee of the State Security (KGB), nine interviews with the participants of opposition movement, published sources and memoirs. In particular, the article highlights the activities of Svyatoslav Karavanskyi starting with his participation in the OUN and finishing with his activism in the 1960s; Ukrainian choir; underground organisation “Democratic Union of Socialists” and attempt at establishing clandestine organisation “Ukraine”; functioning of one of the biggest Samizdat libraries in the USSR; a unique case of a winning workers’ strike; founding of the first human rights organisation in Ukraine; clandestine activities of an underground member from Ivano-Frankivsk; fabricating criminal cases against opposition and their “treatment” in psychiatric prisons; and mechanism of recruiting secret agents.

Key words: the OUN, oppositional movement, clandestine organization, Ukrainian choir, samizdat, the KGB, trial, punitive psychiatry, secret agent.

Юрий Зайцев. Движение сопротивления на юге Украины (конец 1950-х–1980-е гг.): Одесская парадигма

На основании документов из архивов бывшего КГБ, девяти аудиointервью с участниками оппозиционного движения, опубликованных материалов и воспоминаний на примере Одесчины обосновано тезис о многоаспектном и многолюдном характере антирежимной борьбы на юге Украины. В частности освещена деятельность С. Караванского от ОУН до шестидесятничества, украинского хора, подпольной организации “Демократический союз социалистов” и попытка создания нелегальной организации

⁵¹ Інтерв’ю Юрія Зайцева з Василем Вінтонівим 3 липня 2000 р.; *Вінтонів В.* Моя робота як члена УНФ на Одещині / В. Вінтонів // Особистий архів Миколи Крайника.

“Украина”, функционирование одной из крупнейших библиотек самиздата в СССР, редчайший случай победной забастовки рабочих, возникновение первой правозащитной организации в Украине, тайная работа подпольщика из Ивано-Франковска, фабрикация против политических оппонентов уголовных дел и “лечение” их в психиатрических тюрьмах, а также механизм вербовки “сексотов”.

Ключевые слова: ОУН, оппозиционное движение, подпольная организация, украинский хор, самиздат, КГБ, арест, суд, карательная психиатрия, “сексот”.